

ר' שמעון בן לקיש – חכם ולוחם! (לא 'ליסטים')

תקציר

בתיאור דמותו של ר' שמעון בן לקיש יש לכאורה פער עמוק בין התלמוד הירושלמי ובין התלמוד הבבלי, ואולם הרקע ההיסטורי של תקופת האנרכיה, שבה חטפו נשים וחכמים בארץ ישראל עם השתלטות ממלכת תדמור, מאפשר להסביר גם את תיאורי הבבלי, בדומה לירושלמי. רש"י הסביר שר"ש [בן] לקיש היה 'ליסטים' בצעירותו, אך רש"י לא ראה את הירושלמי, שכנראה היה ממנו רק עותק אחד במגנצא.

לפי הירושלמי, ר' שמעון בן לקיש היה חכם ולוחם, שאחז גם בנשק והבין איך מייצרים אותו. הוא סיכן את חייו להצלת חכמים ונשים, גם לבדו בסוף ימיו, ומותו יוסבר באכילת יתר אחרי רעב ממושך.

ר' יוחנן חלק על דרכו, ואחרי חורבן הבית וחורבן ביתר, שלל, כנראה, כל ניסיון לאחוז בנשק בהיותם נתונים תחת שלטון זרים, וראה את 'כנפי השכינה' רק בבית המדרש; כך מובנים גם דבריו, וגם סיפורים עליו בסוגיות לא מעטות.

בשלב מסוים חזר ר' שמעון בן לקיש אל דרכו של ר' יוחנן, ודבק בו, תוך כדי ויכוחים נוקבים בבית המדרש, אולם כעבור זמן (כנראה מפני החמרת החטיפות), חזר לדרכו הראשונה למורת רוחו של ר' יוחנן. הביטוי החריף של ר' יוחנן נגד ההבנה בכלי נשק של חברו, הוא רמז שנון למחלוקת העמוקה ביניהם על עצם השימוש בנשק.

לפי סוגיית הבבלי (על פי ההסבר המוצע), שילמו שני החכמים מחיר כבד על הדרך שבה בחרו ועל הנתק ביניהם, שהסתיים במוות נורא של שניהם; ר' יוחנן ראה את עצמו כאיוב ששכל את כל ילדיו.

צוואתו של ר' שמעון בן לקיש – פדיון שבויים בכל דרך, אפילו תוך סיכון חייו.

סוגיות משלימות על רקע היסטורי מאפשרות הבנה חדשה, מאחדת ומכבדת.

מילות מפתח:

ר' שמעון (=ר"ש) בן לקיש; ר' יוחנן / אחותו; ר' איסי (=אסי); ר' אלעזר; תלמודים – בבלי / ירושלמי; רש"י והירושלמי; תדמור/ים; לודאים; אנרכיה; הקיסרות הרומית – דיוקלטינוס; לא ליסטים; חכם וחיל לוחם; סכנת חטיפות ומניעתן; הצלת חכמים ונשים; שופרף לנשי; איסור הסגרה; סכין/סכינים – גמר מלאכתם; כלי נשק; שוחה בירדן; טיבריה – ציפורי; בית המדרש; לימוד/תורה; חילף לאורייתא; כנפי השכינה/שכינה; גלות מצרים – עונש על מה?; אברהם ואיוב; חביבין יסורים – לא הן ולא שכרן!; הקב"ה עושה לכם ניסים; פדיון שבויים.

הפער בין התלמודים¹

א. בתלמוד 'הירושלמי' (שנערך בגליל ולא בירושלים), לא נזכר כלל הסיפור על ר"ש בן לקיש, שהיה (כביכול) מנהיג של חבורת ליסטים.

הביטוי הזה נאמר מפי ר' יוחנן (בבא מציעא פד ע"א), בשיא הוויכוח הלמדני על 'גמר מלאכתם' של סכינים ופגיונות ומגלים, לענייני טומאה.² ר' יוחנן סבר ש'גמר מלאכתם' משיצרפם באש", ור"ש בן לקיש סבר "משיצחחם במים". אחרי מאות או אלפי ויכוחים הלכתיים בין שני החכמים, שכמעט לא נזכרה בהם תגובה אישית,³ נאמר כאן מפי ר' יוחנן: "ליסְטָאָה – בליסְטוּיָתִיה ידע" (מילולית: 'שודד במלאכת השוד שלו מבין'; אך מבחינת המשמעות, לדעתי: 'מי שאוחז בנשק כנראה יודע מהו גמר מלאכתו'); על כל פנים, ר"ש בן לקיש נפגע מאוד!

על ביטוי זה בנויה המסקנה הידועה על 'מנהיג של חבורת ליסטים', שאין לה זכר במקורות ארץ-ישראליים.

גם הסיפור על ר"ש בן לקיש, שמכר (כביכול) את עצמו ללודאים מרצונו ונחלץ מהם בתחבולה תוך כדי חיסולם (גיטין מז ע"א), לא נזכר במקורות ארץ-ישראליים.

בתלמוד הירושלמי גם לא מופיע הסיפור שר"ש בן לקיש חזר בתשובה בהשפעת ר' יוחנן, בתמורה לנישואין עם אחותו היפה של ר' יוחנן, ולבסוף התפוצצו יחסי הקרבה, והוא חזר (כביכול) לסורו, ושניהם מתו בזה אחר זה ובאורח טרגי (בבא מציעא פד ע"א).

התלמוד הירושלמי היה קרוב מאוד לזירת האירועים בטיבריה בתקופה ההיא, תיאוריו נחשבים מדויקים בדרך כלל, ובוודאי אין לפקפק בהם ביחס לר' יוחנן ולר' שמעון בן לקיש.⁴ אומנם 'העדרי' כשלעצמו עדיין אינו מוכיח דבר, אבל הוא מצריך לפחות עיון מחודש בסוגיות שמשולבים בהן סיפורי שני התלמודים על שני החכמים.

ב. בתלמוד הירושלמי (תרומות ח, יא) מתואר ר"ש בן לקיש כחכם תורה וכלוחם אמיץ בעת ובעונה אחת – חכם שהתנגד בתוקף לכל הסגרה של יהודי לכנופיות הגויים, ואף היה מוכן להרוג וליהרג כדי לחלץ משבי הליסטים את ר' איסי, תלמידו של ר' יוחנן; גם את ממונו של ר' יוחנן הציל מידי כנופיה שפחדה ממנו כי היה לו 'חילי (=כוח לוחם).

1. ההבדלים העמוקים בין סוגיות הבבלי לסוגיות הירושלמי בכלל, ובפרט בתיאור דמותו של ר' שמעון בן לקיש, הביאו את חוקרי התלמוד בעת החדשה למסקנה, שתיאורי הירושלמי מדויקים, בעוד אגדות הבבלי נוטות להפרזה ספרותית המושפעת מהשקפה רעיונית; ראו ספרו של ר' זכריה פרנקל, **מבוא הירושלמי**, שיצא בברסלוי בשנת תר"ל: בפרק על ר' שמעון בן לקיש (עמ' קל) הוא מתאר את האיש ואת כוחו, עם הצלת רבי איסי בספסופה, ואז ממשיך וכותב: "וקול גודל כוחו הלך עד בבל, ושם הפריזו על המידה בהגדות ומליצות [...] וכן בא בבבלי בהרבה מקומות שר"ל היה ליסטים, אבל בירושלמי לא נמצא לא זכר ולא רמז, שיצא רבי שמעון בן לקיש מעולם לליסטות"; הרי"ן אפשטיין, בספרו הגדול **מבוא לנוסח המשנה**, ירושלים תש"ס, עמ' 285-292, תיאר את דרכי לימודו של ר' שמעון בן לקיש לפי הירושלמי, והתעלם כליל מאגדות הבבלי; וראו מאמרו של י' בן שלום, 'א' אופנהיימר וא' כשר (עורכים), 'ואקח לי שני מקלות', **דור לדור – משלהי תקופת המקרא ועד חתימת התלמוד: קובץ מחקרים לכבוד יהושע אפרון**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 235-250. בעקבות ר' זכריה פרנקל קבע גם ישראל בן שלום, ש"רבי שמעון בן לקיש לא היה מעולם ליסטים", וסיכם שאגדת הבבלי תלושה "מכל מציאות ריאליית". תודתי לידידי הרב, ד"ר בנימין לאו, על הערות אלה (ראו להלן הערה 4).

2. ראו משנה, כלים יג, א, ויד, ה, ועיינו בדברי התוספות (בבא מציעא שם), ד"ה 'הסכין והפגיון'.
 3. פעם אחת (מעילה ז ע"ב) נמצא ביטוי חריף של ר' יוחנן, אבל כתגובה על ביטוי חריף של ר' שמעון בן לקיש נגד קושיה של רבי עקיבא.
 4. את הפער העמוק בין דמותו של ר' שמעון בן לקיש בשני התלמודים סיכם בהירות הרב ד"ר ב' לאו בספרו **חכמים**, ד: ממשנה לתלמוד ירושלים תשע"ב, עמ' 239-244, 286-294, וראו במובא שם בהערות 351 ו-356.

- ג. יש שני סיפורים בתלמוד בבלי על ר"ש בן לקיש ששחה בירדן (יומא ט ע"ב; בבא מציעא פד ע"א), ובשניהם מעורב גם ר' יוחנן, ויש שני סיפורים על מותו של ר"ש בן לקיש (גיטין מז ע"א; בבא מציעא פד ע"א). הבנה מדוקדקת של שלושת הסיפורים במקביל לירושלמי, ואופן קריאתם כסוגיות משלימות,⁵ פותחים פתח לפרשנות שונה לגמרי.
- ד. בעיון מחדש התברר לי שתיאורי הליסטות גם לא כתובים בפירוט בתלמוד הבבלי, והם עולים בעיקר מפירוט רש"י (בבא מציעא פד ע"א), ובעקבותיו;⁶ הביטוי של ר' יוחנן, "ליסטאָה – בליסטיִוְתִיה ידע", היה יכול להיאמר גם כחידוד לשון מתוך מחלוקת, כלפי חכם תלמודי שאוחז גם בנשק, ולכן הוא יודע היטב מהו 'גמר מלאכתו'.
- כפי שיתברר בהמשך, גם את תיאורי הסוגיות האחרות ניתן גם לפרש בדרך אחרת, בלי סתירה מהותית בין הבבלי לירושלמי.⁷ לכן אני מציע קריאה חדשה של סוגיות ר' שמעון בן לקיש מתוך הבנת הרקע ההיסטורי.

רקע היסטורי

תקופת הסיפורים היא ימי הרעב והאנרכיה (במאה השלישית לספירה), כאשר האימפריה הרומית נחלשה מאוד, והקיסר ולריאנוס נפל בשבי הפרסים הסאסאנים בהנהגת המלך שבור.⁸ הצבא הפרסי הוכה אחר כך בידי אודינת, מלך תדמור, העיר הסורית העוינת ליהודים,⁹ ששלטה במרחבי סוריה וארץ ישראל 12 שנה (259 עד 272 לספירה).

לדברי רב שריא גאון באיגרתו,¹⁰ אותו מלך אף החריב את נהרדעא, העיר היהודית האוטונומית בבבל, אשר חיל מצב יהודי שלט בה דורות רבים. המלך התדמורי נקרא במקורותינו 'בר/בן נצר',¹¹ והתלמוד (כתובות נא ע"ב) ראה בו 'מלך' שהוא גם 'ליסטים': בהשוואה לאחשוורוש הוא היה 'ליסטים', ובהשוואה לליסטים רגיל (ראש כנופית שודדים), הוא היה מלך. ההקשר בתלמוד (שם) הוא מעמדן ההלכתי של נשים שביות, ביחוד בידי 'בן נצר', הוא מלך תדמור.

חכם ולוחם, שסיכן את חייו עד סוף ימיו!

שלושה ביטויים בסוגיות הבבלי יצרו את התיאור העסיסי המפורסם של ר' לקיש: אחד מהם

-
5. לדוגמה דומה של סוגיות משלימות המאירות תמונת רקע היסטורית שונה מן המקובל, ראו מאמרי "מעשה דברוריה": על בריונים, על ילדים מתים ועל תעלולי השלטון הרומי, **נטועים**, יז (תשע"א), עמ' 41-56; וראו גם י' בן-נון ושל' ברוכי, **מקראות: עיון רב-תחומי בתורה**, ב: פרשת משפטים, ראשון לציון תשע"ח – על שיטת רבי עקיבא לפי מקבילות במקרא וסוגיות משלימות.
 6. רש"י ותוספות לגיטין מז ע"א ולבבא מציעא פד ע"א; רבנו תם והרא"ש כתבו שר' שמעון בן לקיש היה גדול בתורה מתחילה, אלא שהתרחק (בבא מציעא שם).
 7. לאו (לעיל הערה 4) מתאר בהרחבה את הסתירה בין הבבלי לירושלמי; הוא נשאר צמוד לפירוש המקובל על תקופת הליסטות בחיי ר' שמעון בן לקיש, ולא שיער (כפי שאמר לי) קיומה של מחלוקת איזאלוגית בין החכמים על השימוש בנשק להתגוננות.
 8. לתיאור התקופה ראו ספרו של ג' אלון, **תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, ב, תל-אביב תשל"ו, עמ' 193-159 וסיכום קצר ובהיר בספרו של ב' לאו (לעיל הערה 4), עמ' 201-202, 269-273.
 9. ראו הדיון על קבלת גרים מתדמור והסברי האוסרים בסוגיית יבמות טז ע"א עד יז ע"א.
 10. **איגרת רב שריא גאון** (מהדורת ב"מ ליון, חיפה תרפ"א), עמ' 82, וראו בספרו של ב' לאו (לעיל הערה 4), הערה 383.
 11. ראו גם בראשית רבה פרשה נ"ו, יט ופרשה ע"ו, ה.

הוא הסיפור על ר"ש לקיש שמכר את עצמו ללודאים¹² (גיטין מז ע"א); פירשו בעלי התוספות (שם ד"ה ריש לקיש') – יקודם שחזר למוטב, דמסתמא לא היה מזלזל בעצמו כל כך' [אחר כך].

פירוש זה מבוסס על ההנחה שר"ש בן לקיש מכר את עצמו ללודאים סתם כך, ובצעירותו, אולי כדי להוכיח את יכולתו, אך כל זה אינו אלא סברה, ואינו כתוב בסיפור התלמודי עצמו.

יתר על כן, בסוף הסיפור הזה (שמתואר ברצף!), הוא חזר לביתו, אכל ושתה, בְּתו הַצִּיעָה לו כרית להישען עליה, ויצאה נשמתו, כלומר כל זה קרה בסוף ימי חייו.

כאמור, בעלי התוספות התקשו לקבל שהוא מכר את עצמו אחרי שחזר למוטב, וכתבו שזה היה לפני כן, אבל זה בנוי על פירוש רש"י, שבצעירותו היה חי ופועל כליסטים; בהסבר זה הם הכניסו לאמצע הסיפור פרקי חיים שלמים ושנים רבות, מתוך אילוף וסברה, אבל הסיפור כמו שהוא לפנינו, הוא מסוף ימיו.

הבה נציע השערה אחרת, לפי הירושלמי (תרומות ח, יא): שם ברור שר' שמעון בן לקיש חילץ את ר' איסי משבי הליסטים, וגם את ממונו של ר' יוחנן. לפי השערה זו, הוא מכר את עצמו ללודאים כחלק מהמאבק שלו נגד הליסטים, ואולי אף בתמורה לשחרור חטופים וחטופות,¹³ ומתוך שסמך על יכולתו להיחלץ מהם ולחסל את כנופיית הלודאים.

בהשערה זו נקבל סיפור אחר לחלוטין, מתאים לירושלמי ולמצאות הקשה שחיו בה אז בארץ ישראל: ר' שמעון בן לקיש חתם את חייו בהקרבה מופלאה ובחיסול כנופיה מסוכנת, ואחר כך מת בביתו לעיני בתו, מפני שאכל ושתה אחרי שסבל רעב קשה זמן רב¹⁴ בשבי הלודאים.

לדעתי, אין בסוגיה עצמה שום דבר סותר לפירוש כזה המסיר משמו של ר' שמעון בן לקיש את חרפת שבי הלודאים; גם הביטוי שאמר לבתו, שאין לו צורך בשום משענת, כי "כְּרִסִי = כְּרִי", איננו ביטוי שחצני, והוא מתפרש היטב על רקע האכילה והשתייה אחרי רעב ממושך – הכרס הגיבה בכאב נורא, ור"ש בן לקיש נשכב עליה כדי להרגיע את כאבו והוציא את נשמתו בטהרה.

ממה חזר בו ר' שמעון (בן) לקיש?

לפי הסיפור המפורסם יותר על המפגש בירדן בין ר' יוחנן לר"ש¹⁵ לקיש, שזינק לירדן במלוא כוחו, אמר לו ר' יוחנן: "חילץ לאורייתא!" ענה לו ר"ש לקיש "שופך לְנֶשְׁיִי". ר' יוחנן קרא לו לחזור בו: "אי תִּדְרֵת בְּךָ יְהִיבְנָא לְךָ אַחוּתִי דְשִׁפְרִי מִינְאִי", ור"ש לקיש "קְבִיל מִינִיהּ" והחל ללמוד אצל ר' יוחנן מקרא ומשנה עד שנעשה "גברא רבא" בתורה. לתחילת הסיפור הוסיף רש"י על ר"ש לקיש "שהיה ליסטים", בלי ספק בגלל האמירה החרפה של ר' יוחנן אליו בסוף הסיפור,

12. רש"י והערך פירשו שהיו הלודאים אוכלי אדם, מפני שברור בסיפור שהיו מחסלים שבויים לפי תכנון. ההסבר המקובל כיום הוא 'לודאים' (על שם העיר לידה באסיה הקטנה) היו לוחמי קרקס וגלדיאטורים, ועבדים ושבויים שהיו בידם היו טרף לזירות המאבק עם אריות; משום כך התיר גם ר' יוחנן ללכת לקרקסאות ולתיאטראות, ואפילו בשבת (שבת קנ ע"א; עבודה זרה יח ע"ב), כדי להציל נפשות. משום שפעמים רבות היו צעקות מן הקהל מצילות לוחמי זירה מטרף.

13. השערה דומה העלה הרב מ"ד גרוס בספרו **אבות הדורות**, תל-אביב תשי"ז, עמ' 262: ר"ש בן לקיש חשב להציל עבדים ושבויים יהודים שהושלכו לקרקס (אומנם הוא נשאר במסגרת הזמן המקובלת לפיה סיפור זה התרחש בצעירותו).

14. תופעה זו ידועה בשם 'סינדרום הזונה מחדש', והיא מתאפיינת ברמות נמוכות מאוד של זרחה, מגזיון ואשלגן אשר מחוללים כשל לבבי באכילה מהירה אחרי רעב ממושך. התופעה נחקרה לראשונה ב-1944 כאשר שרידים רבים ממחנות הריכוז מתו בגלל האכילה הראשונה שלהם אחרי בריחתם מהמחנות או אחרי השחרור ממחנות המוות.

15. בעניין זה צדק, לדעתי, פרנקל (לעיל הערה 1), שהכינוי 'ריש לקיש' אינו אלא שיבוש של גרש (ר"ש) שהפכה לאות י' ('ריש'); בהעתקות כתבי היד ר"ש לקיש הוא רק קיצור של ר' שמעון (בן) לקיש.

בעת הקרע ביניהם, אולם בסיפור התלמודי עצמו זה לא כתוב. רבנו תם (בתוספות שם) פירש מתוך דיוק בביטוי 'אי קדרת בך', שר"ש לקיש ידע הרבה תורה מתחילה, אלא שיפרק עול תורה ועסק בליסטות.

הבה ננסה שוב לפרש את העניין (כמו בירושלמי, תרומות):

ר"ש בן לקיש ארגן כוח הגנה יהודי כדי להתמודד מול הליסטים בכלל והתדמורים בפרט, מפני שהם חטפו נשים ותלמידי חכמים בשיא האנרכיה. לכן הוא פרש מבית המדרש ומלימוד התורה כעיסוק בלעדי, ופנה לארגון החילי היהודי הלוחם. המפגש הטעון בין שני החכמים בירדן אינו אלא ויכוח עקרוני על דרך ההתמודדות מול המשבר: ר' יוחנן ראה סכנה בטיפוח כוח הגנה יהודי (כ-135 שנה אחרי חורבן ביתר), ולא האמין שיש בזה סיכוי הצלה לטווח ארוך, גם אם יצליח בתחילה. לכן הוא לחץ על ר"ש בן לקיש לחזור בו אל בית המדרש בלבד, להיצמד לשיטתו הלמדנית, והבטיח לו נישואים עם אחותו.

כך תתפרש גם ההדגשה (בסוגיית בבא מציעא שם) על יופיו של ר' יוחנן (ששימר משהו מיופיים של אנשי ירושלים), ועל אחותו היפה ממנו. אם ניתן את דעתנו לחטיפות הנשים היפות בכל העולם העתיק (מפרעה בימי אברהם ועד אחשוורוש), תופעה שהתגברה אז מאוד – ר"ש בן לקיש אמר לר' יוחנן שאין דרך להבטיח את שלום הנשים היפות, אם כל חילו יהיה רק לתורה; "שופך לְנָשִׁי", פירושו שר' יוחנן היפה חייב להבין את המצב, ולדאוג לנשים היפות הנחטפות, ולחזק את ידי החיל של ר' שמעון בן לקיש.

ר' יוחנן ענה לו שהתורה היא ההגנה היחידה, והוא מאמין וסומך רק עליה, והנה הוא מוכן להשיא את אחותו היפה ממנו לר"ש בן לקיש, אם יחדל לעסוק בארגון כוח יהודי לוחם, ויחזור ללמוד רק תורה ("חילך לאורייתא"), כשיטתו של ר' יוחנן. ר"ש בן לקיש, לפי הסיפור הבללי, אכן פרש (לזמן מה) מארגון החילי הלוחם, ואחז בדרכו של ר' יוחנן שקירבו אליו, והשיא לו את אחותו.

תורה או עסקים?

תורה ומאבק?

מחלוקת משוערת זו בהשקפת עולם על דרכה של תורה, עולה גם מן הסיפור (תענית כא ע"א) על ר' יוחנן ואילפא, שניסו לצאת מבית המדרש ולפנות לעסק מפרנס, כדי שלא יישארו בעוני ובדוחק: ר' יוחנן שמע את קול מלאכי השרת שבאו להורגם מפני שימניחים חיי עולם (=תורה), ועוסקים בחיי שעה, ולכן בחר בעוני וחזר לבית המדרש. אילפא לא שמע והמשיך בעסק; ר' יוחנן הפך גדול הדור, והעמיד את תורת ארץ ישראל אחרי רבי. אילפא ששלט במשניות יותר מר' יוחנן, נותר אלמוני.

גיבוי חזק לזכותי ההשקפה האלה יש גם במדרש שיר השירים רבה (פרשה ח', ז) בתיאור הליכתו של ר' יוחנן עם ר' חייא בר אבא מטיבריא לציפורי: בדרך הראה ר' יוחנן גם שדה, גם כרם וגם מטע זיתים, שאת כולם מכר כדי שיוכל ללמוד תורה. ר' חייא בר אבא הגיב בבכי על שר' יוחנן לא השאיר שום דבר לפרנס את זקנתו, ור' יוחנן השיב שלא עשה זאת מפני שזלזל ברכוש, אלא מפני שעדיפה תורה שניתנה ב-40 יום, על פני מלאכה שניתנה לשישה ימים (בבריא). (בבריא).

מעניין שגם ר' שמעון בן לקיש ויתר על עושר כלכלי, ולא הותיר אחריו אלא עלה של ירק (=תבלין; גיטין מז ע"א), ואף הוא היה חוזר על סידור משנתו 40 פעם לפני שנכנס אל ר' יוחנן, כנגד 40 יום שניתנה תורה בהם (תענית ח ע"א). אולם תורתו של ר' שמעון בן לקיש כללה את האיסור המוחלט להסגיר אדם שלא פשע ולא מרד במלכות, אף אם ייהרגו כולם,¹⁶ וממילא היא כללה גם את 'גמר מלאכתם של הסייף והסכין והפגיון והרומח' ככלי נשק לחיל לוחם, ואת השימוש בנשק בדרך מבוקרת ונשלטת, מבלי להסתבך עם השלטון הרומי.

הקרע בין החכמים

לפי הפירוש המקובל (בסוגיית בבא מציעא פד ע"א), פגע ר' יוחנן בר"ש בן לקיש, והזכיר לו את עברו הקשה;¹⁷ בכך מעמיסים על ר' יוחנן (בלי הכרח!) איסור חמור של אונאת דברים מן התורה – "אם היה בעל תשובה, לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים" (בבא מציעא נח ע"ב במשנה ובברייתא), ואיך ייתכן ששאלה זו אפילו איננה נזכרת בסוגיית התלמוד?

ר' יוחנן גם לא חזר בו אפילו לנוכח בכיה של אחותו על ילדיה ועל עצמה, ושלף מולה פסוק מוזר לכאורה מנבואת ירמיהו (מט 11) נגד אדום: "עֲזֹבָה יְתִמֶיךָ אֲנִי אֶחְמָה, וְאַלְמֹנוֹתֶיךָ עָלַי תִּבְטְחוּ".¹⁸ ואם ר' יוחנן התכוון לענות לאחותו: 'ה' יעזור לך?' מדוע היא כעסה כל כך והאשימה את אחיה במות בעלה, עד שהרחיקה ממנו את בנה (תענית ט ע"א)?

אם נפרש ברוח ה'ירושלמי', נאמר שהוויכוח הנוקב בין שני החכמים פרץ מחדש, כאשר הבין ר' יוחנן שר"ש בן לקיש חזר שוב לדרך הנשק ולכוח הלוחם להגנה מפני הליסטים שמסביב, ובפרט אל מול התדמורים והלודאים.

לפי זה הזכיר ר' יוחנן את המחלוקת על 'גמר מלאכתם' של סכינים ופגיונות, לא רק לגופה של ההלכה, אלא כדי להזהיר את חברו מן האש שבה נצרפים כלי נשק אלה.

ר"ש בן לקיש ענה לו בכך שצחצוח הסכינים והפגיונות במים הוא 'גמר מלאכתם', כלומר 'יכול אני לשלוט באש'. במילים אחרות: 'איננו מורדים במלכות, רק מגוננים על החברה היהודית ומצילים שבויים וחסופים, וגם ממון רב (כמו שלך)'.

על זה ענה ר' יוחנן: "ליסטאָה – בליסטיותיה ידע", כלומר 'אתה חוזר לדרכי ליסטים כדי להיאבק בליסטים, ואתה מכיר ויודע דרכים אלה ובטוח בעצמך ובכוחך, אבל את דרך התורה הבלעדית אתה מאבד. בסופו של דבר, הצלה לא תבוא בדרכים אלה, כי רק בבית המדרש ובתורה נמצאות "כנפי השכינה", בייחוד תחת שלטונה של אדום (=רומא)'.

לפי זה לא עבר ר' יוחנן עבירה על איסור חמור של 'אונאת דברים', ולא הזכיר לחברו את עברו

16. הרמב"ם פסק בסוגיית ההסגרה (הלכות יסודי התורה פרק קידוש השם ה, ה) כר' שמעון בן לקיש, בניגוד לכלל המקובל – ראו כסף משנה (שם), שהביא גם את תשובת רשב"א, והסביר גם מתוך הסיפור על שבע בן בכרי שמרד במלך דוד (שמ"ב כ), עד כמה דברי ר' שמעון בן לקיש מתאימים יותר למקראות וגם ללשון הברייתא (ירושלמי, תרומות סוף פ"ח). גישה זו של הרמב"ם תואמת את תמיכתו העקרונית בדרכם של רבי עקיבא ובן כוזיבא (הלכות מלכים יא, ג); לדרך דומה נטה גם ר' שמעון בן לקיש, בלי למרוד בשעבוד מלכויות.

17. א"ה וייס בספרו **דור דור ודורשיו**, ג, ניו יורק תרפ"ד, עמ' 75-76, תיאר את מכלול תכונותיו הנפלאות של ר' יוחנן, אך ציין כחיסרון בולט את אי יכולתו לסבול שום ערעור על סמכותו ועל מעמדו, עד שבזקנתו התפרץ אפילו על החבר הקרוב לו ביותר בשל מחלוקת קטנה בהלכה; בביטויים עדינים יותר כתב גם הרב לאו (לעיל הערה 4), עמ' 289; במאמרה ר' אררט, 'עיון ספרותי באגדה "רבי יוחנן וריש לקיש"', **בשדה חמ"ד**, 21, ו-1 (תשל"ח), 383-391, מסבירה בניתוח ספרותי מעמיק את המהפכים שעברו שני החכמים בחייהם ובסוף ימיהם, כל זה על פי פירוש רש"י שר' שמעון בן לקיש היה 'ליסטים' והפך ל'בעל תשובה', ולכן חטא ר' יוחנן כלפיו, ורק מותו היה כפרתו. לפי פירושו, אין צורך בכל אלה כי ר' יוחנן לא פגע בר"ש בן לקיש.

הפגום (שלא היה ולא נברא), אלא התנגד בתוקף לשיטתו המסוכנת בעיניו, ולכן גם לא חזר בו. על ויכוח עקרוני זה (לפי סוגיות הבבלי), התפוצץ בית המדרש של טיבריה. שני החכמים, ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש, שילמו מחיר כבד על הפילוג הזה שהפריד ביניהם עד מותם.

לאחותו הבוכה על ילדיה ועל עצמה, ענה ר' יוחנן בפסוק הנורא, ובתמיהה – אם בעלך מסכן את חייו שוב מול הליסטים ועוזב אותך ואת הילדים מאחור, איך "אני אֶחְיֶה"? מה אני יכול לעשות? הוא בעצמו מביא על עצמו את הלוואים ואת הסכנה!

אשתו של ר"ש בן לקיש הבוכה, חשבה שאילו תמך אחיה בדרכו של בעלה ולא היה משאיר אותו לבדו, היו כל החכמים יחד וכל התלמידים משתתפים במערכה, ואז היו יכולים לנצח, ולא היו מגיעים אל סכנת החיים הנוראה ואל מותו של ר"ש בן לקיש אחרי שנותר לבדו ונחלץ בחוכמה ובגבורה מכנופיית הלוואים, אך מת אחרי שאכל מתוך רעב.

כאשר בנו יאמר באוזני ר' יוחנן את הפסוק: "אֶגְלֹת אֲדָם תִּסְלַף דָּרְכּוֹ, וְעַל ה' יִזְעַף לְבוֹ" (משלי יט 3), יהיה לזה פירוש כפול: לפי ר' יוחנן, אשם ר"ש בן לקיש חברו במותו ובמצב אלמנתו ויתומיו, ואילו לפי האלמנה, אשם ר' יוחנן אחיה שיצר את הפילוג בבית המדרש בגלל הוויכוח על השימוש בסכינים, ולכן היא הרחיקה ממנו את הילד.

לא מצאתי בסיפורי התלמוד הבבלי שום דבר שישתור פירוש זה אשר מעוגן היטב בצרות התקופה. הפירוש הזה אינו סותר את מסורת הירושלמי, שלפיה הקים ר' שמעון בן לקיש חיל הגנה מפני חטיפות וכנופיות שוד, וזה מציב אותנו על מצע מוצק וברור הרבה יותר! מעל הכול, פירוש זה מייתר את הצורך לייחס ליסטות לר"ש בן לקיש, ועוד להוסיף לר' יוחנן עלבון נורא של 'אונאת דברים' כלפי חברו, שהרי הוויכוח היה עקרוני.

ההבדל בין שני התלמודים הוא בשאלה האם פרץ ויכוח נוקב בין שני החכמים על ארגון כוח הגנה יהודי מקומי על ידי ר"ש בן לקיש (כדברי הבבלי), או שר' יוחנן הסכים לכך מחוסר ברירה (כדברי הירושלמי). בהחלט ייתכן ששני הדברים היו נכונים: בשלב מסוים שררה הסכמה, ובשלב אחר פרצה המחלוקת והחריבה את בית המדרש של ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש. חכמי הדור הבא (ר' אמי ור' אסי) שיקמו את בית המדרש במציאות של גזרות קשות, אך בלי האנרכיה שנפסקה אחרי חורבנה של תדמור, עם הייצוב של האימפריה הרומית-הביזנטית.

סוגיות מקבילות-משלימות

מכאן אשתדל לחזק פירוש זה מכמה כיוונים.

ראשית חוכמה, הבה ו'נשחה בירדן'¹⁸ עם ר' שמעון בן לקיש, בשתי סוגיות מקבילות בתלמוד הבבלי (בתרגום לעברית):

18. ראו דברי ר' יוחנן (ירושלמי, מועד קטן ב, ג; ירושלמי, סנהדרין ה, ב), שאם השלטון הרומי הזכיר (=שפט) יהודי 'לבולי' (=גיוס כפייה), "הא הירדן בעל גבולך", כלומר סבכי הירדן הם מקום טוב להסתתר מפני הלוואים של השלטון הרומי, שלא הסתפק בלחץ הכבד של המיסים.

יומא ט ע"ב

ר"ש [בן] לקיש היה שוחה בירדן,
 בא רבה בר בר חנה (או זעירי) והושיט לו יד,
 אמר (ר"ש לקיש): (ב)א-להא!
 שונא אני לכם!
 [=בני בבל שבאים לארץ וחוזרים לגולה]
 שכתוב (בשיר השירים ח 9):
 "אם חומה היא נבנה עליה טירת כסף;
 ואם דלת היא, נצור עליה לוח ארז":
 אם עשיתם עצמכם כחומה,
 ועליתם כולכם בימי עזרא,
 נמשלתם ככסף שאין רקב שולט בו,
 עכשיו שעליתם כדלתות (שנפתחות ונסגרות)
 נמשלתם כארז שהרקב שולט בו (וחרב הבית).
 ... אמר ר' אבא:

... משמתו נביאים האחרונים חגי זכריה ומלאכי,
 נסתלקה רוח הקודש מישראל,
 ועדיין היו משתמשים בבת קול (לדעת רצון ה').
 ... כשבא (ר"ש לקיש) לפני ר' יוחנן, אמר לו:

... גם אם היו עולים כולם בימי עזרא,
 לא היתה שכינה שורה במקדש שני,
 שכתוב (בבראשית ט 27): "יִפֹּת אֶל־הַיָּם לְיִפֹּת וַיִּשְׁכֶּן
 בְּאֶהֱלֵי שָׁם"

יומא י ע"א

אע"פ שייפת א-להים ליפת',
 אין השכינה שורה אלא באהלי שם!
 ופרסים [+ויוון ורומא], מנין לנו שמיפת באו?
 שכתוב (בבראשית י 2): "בְּנֵי יִפֹּת גָּמְר וּמְגוּג וּמְדֵי וַיָּנֹן
 וַתְּבַל וּמְשֻׁד וַתִּירָס" ...

תחילת הסוגיה (יומא ט ע"א):

ר' יוחנן ור' אלעזר אמרו שניהם:
 ראשונים (=בני בית ראשון) שנתגלה עוונם, נתגלה
 קיצם,
 אחרונים (=בני בית שני), שלא נתגלה עוונם,

בבא מציעא פד ע"א

יום אחד היה ר' יוחנן שוחה בירדן,
 ראה אותו ר"ש לקיש וקפץ לירדן אחריו.
 אמר לו (ר' יוחנן): חילך לאורייתא!
 (=כוחך תקדיש רק לתורה!)
 אמר לו (ר"ש לקיש): יופיך לנשים
 (=להצלת הנשים!)
 אמר לו (ר' יוחנן): אם תחזור בך,
 אתן לך את אחותי שיפה ממני.
 קיבל עליו (לחזור רק לתורה).
 רצה לחזור (בקפיצה) להביא כליו,
 ולא יכול (שכבר נחלש).
 חזר (ללימוד תורה בלבד),
 הקרה לו מקרא ומשנה (לפי שיטתו),
 ועשהו (חכם) גדול (בדרכו)

יום אחד היו נחלקים בבית המדרש
 הסייף והסכין והפגיון והרומח, ומגל יד
 מגל קציר, מאימתי מקבלים טומאה?
 משעת גמר מלאכתם.
 ומאימתי גמר מלאכתם?
 ר' יוחנן אמר: משיצרפם בכבשן,
 ר"ש לקיש אמר: משיצחצחם במים (אחרי
 הצירוף בכבשן).
 אמר לו (ר' יוחנן):

'ליסְטָאָה – בליסטיותו יודעי'
 (=לוחם מבין בכלי נשק).

אמר לו (ר"ש לקיש שנפגע): מה הועלת לי?
 שם (בין הלוחמים) רבי קוראים לי,
 וכאן (בבית המדרש) רבי קוראים לי.
 אמר לו (ר' יוחנן שנפגע): הועלת לך,
 שקירבתיך תחת כנפי השכינה
 (=שנמצאת רק בבית המדרש)!

חלשה דעתו של ר' יוחנן

(=התחרט על שקירב את ר"ש לקיש).
חלה ר"ש [בן] לקיש
באה אחותו (אשת ר"ש לקיש) בוכה.
אמרה לו: עשה בשביל בני (ותשלים)!
אמר לה: "עֲזְבָה יְתִמִּיךָ, אֲנִי אֶחָיָה" (יר' מט 11)?
(=הוא עזב אתכם למלחמות, ואני איך אחיה?)
אמרה לו: עשה בשביל אלמנותי (שלא אהיה)
אמר לה: "וְאֶלְמָנְיָיךָ עָלֵי תִבְטְחוּ" (המשך
הפסוק לעיל)?
נסתלקה נפשו (=מת) של ר' שמעון בן לקיש,
והיה ר' יוחנן מצטער אחריו מאד.
אמרו חכמים: מי ילך וירגיע אותו?
ילך ר' אלעזר בן פדת שחריף בלימודו (ויכול
לשמש מ"מ של ר"ל),
כל דבר שהיה ר' יוחנן אומר, היה מסייע לו.
אמר לו (ר' יוחנן), אתה כבן לקיש?
בן לקיש [שהיה לוחם],
כשהייתי אומר דבר היה מקשה לי
24 קושיות (מכל 24 ספרי התנ"ך),
והייתי פותר 24 פתרונות, ולימודנו היה מתרווח,
ואתה מסייע לי בדברי תנאים?
וכי אינני יודע שדבריי נכונים?!
היה הולך ר' יוחנן וקורע את בגדיו ובוכה
ואומר:
היכן אתה בן לקיש? היכן אתה בן לקיש?
והיה מצווח עד שיצא מדעתו.
ביקשו חכמים רחמים עליו, ונסתלקה נפשו.

לא נתגלה קיצם (=לא נבנה שוב הבית).
אמר ר' יוחנן: טובה ציפורנס של ראשונים
מכרסם של אחרונים!
אמר לו ר"ש לקיש:
אדרבה, אחרונים (=דורות שלנו) עדיפים
אע"פ שיש (עלינו) שעבוד מלכויות,
(אנו) עוסקים בתורה!
אמר לו (ר' יוחנן): בירה תוכיח!
(=שבית המקדש חרב),
שחזרה (שכינה) לראשונים,
ולא חזרה לאחרונים!
(=אף שאנו עוסקים בתורה).
שאלו את ר' אלעזר:
ראשונים גדולים או אחרונים גדולים?
אמר להם:
תנו עיניכם בבירה (=שהבית חרב).
יש אומרים (שאמר): עדיכם בירה
(=העד הוא בית המקדש, שחרב).

שתי הסוגיות פותחות בעימות אידאולוגי של חכמים תוך כדי שחייה בנהר הירדן.

שתיהן מעמתות את ר' יוחנן מול ר' שמעון בן לקיש בשאלות של השקפת עולם.

בשתיהן מדובר על נשים ועל יופי:

שיר השירים ובני יפת מכאן, ואחותו היפה של ר' יוחנן מכאן.

בשתי הסוגיות עומד לימוד התורה במרכז.

בשתי הסוגיות מתנהל הדיון סביב השראת השכינה בתקופה שאחרי הנבואה, ותחת שעבוד
מלכויות (יוון ורומא) כאשר גם בית המקדש נבנה תחת חסות זרה של בני יפת (=פרס ומדי),

ובמקביל, סביב מקומה של התורה בבית המדרש של תנאים ואמוראים. בשתי הסוגיות מתנהל ויכוח נוקב בין אמונות היסוד של ר' יוחנן ובין אלה של ר' שמעון בן לקיש: ר' יוחנן סבר שבית שני נחות מבית ראשון (שהרי למרות כל חטאייהם הנזכרים במקרא, חזרו ונגאלו אך בצמצום, ונבנה הבית השני אחרי 70 שנה), ואילו דורו נחות עוד יותר, שהרי המקדש חרב ולא נפקד ונבנה (יותר מפעמיים 70 שנה), ולכן אין השכינה שורה אלא בבית המדרש בגילוי מצומצם ומוגבל, ואפילו יבואו כל בני בבל לארץ ישראל, לא יוכלו לשנות את המציאות הזאת, כשם שלא יכלו לשנות דבר בימי עזרא.

המסקנה ברורה: לדעת ר' יוחנן, לא היה בזמנם שום טעם ושום סיכוי לעסוק בסייף ובסכין, בפגיון וברומח שנצרפים באש, כי האש הזאת מסוכנת ליהודים בזמן שעבוד מלכויות, כשחורבן הבית וחורבן ביתר ברקע, והצלה מלאה בכל מקרה לא תהיה.

לעומתו, סבר ר' שמעון בן לקיש שהשראת השכינה תלויה ביהודים: אילו עלו כחומה בימי עזרא, לא היה הבית חרב. לכן הוא לא היה יכול לסבול את חכמי בבל שבאים לשחות בנהר הירדן וחוזרים לגולה, כי מנהג זה הוא שגרם למצב הנורא של הדורות האחרונים.

גם כאן המסקנה ברורה: לדעתו של ר' שמעון בן לקיש, אם ילמדו יהודים להשתמש בסייף ובסכין, בפגיון וברומח, יהיה להם כוח לוחם, ויהיה אפשר לשנות את המצב הנורא שיהודים נתונים בו, בתנאי שתהיה להם נכונות למסירות נפש. אכן, הדוגמת המופתית היא אברהם אבינו ("אברם העברי"), שיצא בראש חבורת נאמנים למערכה נגד צבא גדול של ארבעת המלכים (בראשית יד) בלי צבא מאורגן וממלכה, רק כדי להציל את לוט, בן אחיו.

גלות מצרים – האומנם עונש? על מה?

והנה, ר' יוחנן הוא שהסתייג ממעשהו זה של אברהם אבינו, וראה בויתור שלו על נפשות סדום ועל החזרתם בתשובה, טעות והחמצה לדורות:

מפני מה נענש אברהם אבינו ונשתעבדו בניו למצרים 210 שנים?

... ור' יוחנן אמר, מפני שהפריש בני אדם מלהיכנס תחת כנפי השכינה ... (נדרים לב ע"א)

לדעתו, היה טעם במרדף הנועז ובניצחון המופלא רק אם היה מחולל שינוי רוחני בסדום – הצלת לוט בלבד, בלי להכניס את מלך סדום ואנשיו תחת 'כנפי השכינה', לא היה לה שום ערך כי סדום חזרה לרשעתה ונהפכה, ולוט ניצל ממנה אחר כך רק הודות לתפילת אברהם ובזכות הכנסת האורחים מבית אברהם.

לדעתו של ר' יוחנן, בגלל ההחמצה הזאת נגזרה גלות מצרים על זרעו של אברהם (!), וכך מובן לדעתו, גם הקשר בין מלחמת המלכים (בראשית יד) ובין ברית בין הבתרים, שבה נודע לאברהם על הגלות "בארץ לא להם" עד תום 400 שנה (בראשית טו). לכן נפתח הפרק של ברית בין הבתרים במילים "אחר הדברים האלה" (טו 1), כלומר אחרי יציאת אברהם להצלת לוט.

ר' אבהו (בשם ר' אלעזר), המשיך בקו הזה והרחיק לכת עוד יותר מר' יוחנן.

שניהם שללו את עצם היציאה של אברהם למלחמה להצלת קרוב שבו. לדעתם, גלות מצרים (הכלולה בברית בין הבתרים) באה כעונש על שלקח אברהם למלחמה את "חניכיו ילידי ביתו" (בראשית יד 14), שהיו צריכים לקרוא בשם ה', ובלשונם: "מפני שעשה אֶנְגְרִיא בתלמידי חכמים". שוב מהדהדת כאן המציאות הקשה של גיוסי כפייה ל'אֶנְגְרִיא' רומאית, והתנגדות

האמוראים בארץ ישראל לגיוס של 'תלמידי חכמים', אלא אם כן המטרה היא קירוב 'תחת כנפי השכינה'.

הצלה בחיל לוחם – קריאה בשם ה'

כמובן, ר' שמעון בן לקיש לא היה חלק ונחלה בדיון זה,¹⁹ כי הוא עצמו יצא להציל, כאברהם אבינו, בלי לשאול אם זה יביא אל 'תחת כנפי השכינה', אם לאו – ההצלה עצמה היא 'כנפי השכינה' והיא 'קריאה בשם ה'', ממש כמו אצל אברהם.

גם גלות מצרים לא צריכה להתפרש כעונש על כישלון כלשהו, אלא היא "כור הברזל" של עם ישראל כעם עולם, כפי שאמר זאת משה רבנו (דברים ד 20).

זו דמותו של ר' שמעון בן לקיש, לפי המתואר בתלמוד הירושלמי במסכת תרומות (סוף פרק ח), אל מול הייאוש מרי איסי שנשָׁפָה ('ניצוד'), וכבר אמרו עליו בבית המדרש "כִּרְךָ הַמַּת בַּסְדִּינוּ". על זה אמר (שם) ר' שמעון בן לקיש: "עד דאנא קטיל ואנא מתקטיל, אנא איזיל וּמְשִׁיזִיב ליה בחיילא", כלומר מתוך שאני [מוכן] להרוג ולהיג, אני הולך ומשחרר אותו [בעזרת הכוח הלוחם]. אומנם בהמשך הוא הלך ופייס את השוברים והצליח לשחרר את ר' איסי, אבל זו הייתה תוצאה של החייל היהודי,²⁰ שפחדו הרשעים ממנו ושחררו את החטוף. כך היה גם כאשר פחדו השודדים מרי שמעון בן לקיש והשיבו לו את ממונו של ר' יוחנן, שהיה מדוכא וחסר אוניים עקב השוד.

גם בסוגיית הירושלמי נרמז הפער בין שני החכמים, ודווקא אחרי השחרור של ר' איסי, כאשר ביקש (כנראה) ר' שמעון בן לקיש לחזק את דרכו לפני 'הסבא', ר' יוחנן,²¹ שיתפלל על הלוחמים, ואילו ר' יוחנן רק קילל את החוטפים שיקרה להם מה שהם תכננו לעולל לר' איסי, ובאמת הם מתו. ר' יוחנן לא היה מוכן ליצור קשר עם החוטפים מעמדה של כוח, כמו ר' שמעון בן לקיש, כי לא הסכים עם הכיוון הזה, וְבָטַח רַק בַּגְּמוּל שְׁמִימֵי שֶׁל 'מִידָה כִּנְגַד מִידָה'.

19. הדיון בסוגיית נדרים (לב ע"א) נפתח בדעת ר' אבהו בשם ר' אלעזר, אף שהוא המאוחר מכולם, כי הוא שהביא את הדיון לבית המדרש, והוא שציטט את דברי קודמיו; לדעת שמואל (שם), סיבת העונש נמצאת בתוך הפרק של ברית בין הבתרים, וכי "יָדַע תְּדַע פִּי גַר יִקְנֶה; יִרְעָף בְּאָרְץ לֹא לֵקֵם" היה עונש על שאלת אברהם "בְּמִה אֲדַע כִּי אֵיךְ שָׁפָה" על הארץ; אבל אמוראי ארץ ישראל קשרו את הגלות לעונש על יציאת אברהם למלחמת הצלה נגד ארבעת המלכים. לפי ר' יוחנן, שגה אברהם בהסתפקו בהצלה פיזית בלי תיקון דרכו של סדום, ולפי ר' אלעזר ור' אבהו, לא היה צריך לצאת עם 'הניכוי' למלחמה זו, אלא לקרוא בשם ה' ולהותיר את לוט בשביו, בדרכו חזרה אל ארצות הנהרות.

20. לדעתי, ר' שמעון בן לקיש לא 'יתר על השימוש בכוח' והעדיף מו"מ, כפי שכתב הרב לאו (לעיל הערה 4), עמ' 272, אלא נהג כהלכה, ש'אין עושים מלחמה עם אדם בעולם עד שקוראים לו שלום' (רמב"ם, הלכות מלכים ו, א). האיום בכוח הוא שהשפיע על התדמורים הליסטים לוותר. בפעם האחרת קרה נס ונרצחו בתדמור המלך ובנו תוך כדי המו"מ עם המלכה, וכך ניצל זעירי; המסקנה: או חייל לוחם, או ציפייה לנס.

21. לפי הניסוח שלפנינו בסוגיית הירושלמי, הזמין ר' שמעון בן לקיש את החוטפים של ר' איסי, אחרי שהסכימו לשחררו, אל 'הסבא שלנו' כדי שיתפלל עליהם, ור' יוחנן לא עשה כן, אלא פגע בהם ואיחל להם מה שחשבו לעשות מתחילה, ואולם גם זה נראה דחוק. יש מקום לשער שיש כאן חיסור של מילה או שתיים, וכי ר' שמעון בן לקיש הזמין לא את החוטפים הרשעים, אלא את בני החיל שלו שהלכו עימו במסירות נפש, לפגישה עם החכם שיתפלל עליהם כלוחמים הנתונים בסכנה. ר' יוחנן נמנע לחזק את הדרך שחשש ממנה והקדיש את דבריו באוזני בני החיל לגורל הרשעים שיבואו על עונשם מידי שמיים, כפי שאכן קרה.

איוב שבחכמי התלמוד

אולם האם תמיד בטח ר' יוחנן רק בלימוד התורה ובגמול צודק שסופו לבוא? יחסו המיוחד של ר' יוחנן לטענותיו של איוב ולשאלות הייסורים יעידו שר' יוחנן ראה את עצמו כאיוב, והזדהה עם דמותו ואף עם אחדות מטענותיו:

ר' יוחנן ור' אלעזר (שאמרו שניהם): איוב מעולי גולה היה, ובית מדרשו בטיבריא היה.

אמר ר' יוחנן: גדול הנאמר באיוב (=לשבחו) יותר ממה שנאמר באברהם...

אמר ר' יוחנן: (הפסוק על האתונות הרועות ליד הבקר החורש) מלמד שהטעימו הקב"ה לאיוב מעין העולם הבא.

אמר ר' יוחנן (על הפסוק שאמר ה' לשטן על איוב, "וַתִּסְתֵּינִי בּוֹ לְבַלְעוּ חַסְמִי"): אלמלא מקרא כתוב, אי אפשר לאומרו כאדם שמסיתים אותו וניסת? (בבא בתרא טו-טז).

ר' יוחנן היה בוכה על פסוק זה, וגם היה בוכה על דברי אליפז (איוב טו 15, וכן ד 18) לאיוב: "הֲנָן בְּקִדְשֵׁינוּ לֹא יִצְמָמִין", ועל זה אמר ר' יוחנן: אם [ה'] בקדושו לא יאמין, במי יאמין? (חגיגה ה ע"א).

אבל השיא מתואר בברכות (ה ע"ב):

אמר ר' יוחנן: נגעים (שסבל ר' יוחנן מהם 3 שנים וחצי, ירושלמי מגילה א, יא), ובנים (שמתו, כמו שמתו בניו של ר' יוחנן), אינם יסורים של אהבה (ולכן היה יכול לחזק ולהקים חולים אחרים) –

כשחלה ר' חייא בר אבא, נכנס אצלו ר' יוחנן, אמר לו: חביבים עליך יסורים? אמר לו: לא הם ולא שכרם. אמר לו: תן לי ירך! נתן לו ידו והקימו (מהחולי).

כשחלה ר' חנינא, נכנס אצלו ר' יוחנן, אמר לו: חביבים עליך יסורים? אמר לו: לא הם ולא שכרם. אמר לו: תן לי ירך! נתן לו ידו והקימו.

כשחלה ר' אלעזר, נכנס אצלו ר' יוחנן [...] ראה שהוא (ר' אלעזר) בוכה, אמר לו: מדוע אתה בוכה? [...] אם משום בנים (שמתו), הנה העצם של הבן העשירי (של ר' יוחנן, שמת) [...] אמר לו: חביבים עליך יסורים? אמר לו: לא הם ולא שכרם! תן לי ירך [...] והקימו.

מכל אלה עולה שר' יוחנן סָבַל בחייו ייסורי איוב, וסירב לקבל אותם כייסורים של אהבה; האם לא מסתבר שהיה איזה קשר בין תקופת האנרכיה, הרעב והליסטים, חטיפות נשים ואנשים ותלמידי חכמים, למות בניו של ר' יוחנן?

בין כך ובין כך עולה לפנינו דמות תורנית ברורה של חכם גדול שמאס בעולם הזה, סָבַל ייסורים נוראים שלא מתוך אהבה, אך קיבל את הדין ודבק בתורה בלבד, כי רק היא 'כנפי השכינה', בזמן שהבירה (=בית המקדש) חרבה.

עימות בלתי נמנע

העימות הגדול בין שתי השקפות העולם בתנאים החמורים של תקופת האנרכיה היה אולי בלתי נמנע. ר' שמעון בן לקיש ניסה ללכת בדרכו של ר' יוחנן למשך כמה שנים וגדל בתורה לפי שיטת

ר' יוחנן, אך משהשתלטו כנופיות הליסטים והחלו לחטוף נשים ותלמידי חכמים, חזר ר' שמעון בן לקיש לכלי הסייף והרומח. ר' יוחנן לא הגיב בתחילה על ארגון כוח לוחם להגנה, ואף זכה לשחרור תלמידו ר' איסי ולהחזרת ממונו שנשדד.

אולם בשלב מסוים הבין ר' יוחנן שהתעצמות הכיוון הזה עלולה למוטט את בניין התורה שהקים, שבעברו ויתר על כל רכוש, ואולי זה יסכן גם את חיי בניו, כי הצעירים נוטים ללכת אחרי הכוח הלוחם, בדרכו של ר' שמעון בן לקיש. אז העלה במפגש בית המדרש את הוויכוח על גמר מלאכתם של סכינים ופגיונות, סייף ורומח. הוויכוח הפך גלוי, ויצר קרע בין שני החכמים – כל אחד מהם איבד את חברו – ר' יוחנן נשאר בלי הלוחם הגדול שעמד מולו בבית המדרש, ור' שמעון בן לקיש נותר לבדו במאבקיו עם החיל הלוחם; רוב הצעירים נרתעו מללכת אחריו בגלל התנגדותו של ר' יוחנן, שנחשב גדול הדור; כך התנפץ בית המדרש המיוחד הזה.

הצלה אחרונה – ר' שמעון בן לקיש לבדו

עתה עלינו לקרוא שוב את הסיפור הכפול על מותו של ר' שמעון בן לקיש (גיטין מז ע"א / בבא מציעא פד ע"א) – לא בצעירותו, אלא בסוף ימיו. הוא הלך ומכר את עצמו ללודאים, כנופיה מטילת אימה, שהייתה הורגת את שבוייה ואת הנופלים ברשתה.

מדוע עשה כך?

אפשרות א': מפני שנשאר לבדו, ולא היה יכול עוד לאסוף ולארגן את הכוח הלוחם, בגלל התנגדותו החריפה של ר' יוחנן. ר' שמעון בן לקיש חיפש כל דרך לחסל את הכנופיה הלודאית המסוכנת בלי להרים ידיים, בלי להסגיר אנשים שהכנופיה מסמנת ודורשת (כדעתו הנחרצת באיסור ההסגרה), ולא מצא אלא נתיב תעוזה אחד: הוא בעצמו ילך וימכור עצמו ללודאים ויחסל אותם בעצמו ביום האחרון שהם יקבעו לחיסולו. הסיפור מראה שר' שמעון בן לקיש ידע מראש את הנוהג של הלודאים, ובטח ביכולתו לחסלם, וגם הכין מראש את האמצעי – הגלגלת החבויה בשק.

אפשרות ב': כבר היו בידי הלודאים שבויים וחטופים, ור' שמעון בן לקיש חיפש כל דרך לפדותם, ולא מצא, והמשנה כבר פסקה (גיטין מז ע"ב) ש"המוכר את עצמו ואת בניו לנכרים [בגלל חובות], אין פודים אותו, אבל פודים את הבנים לאחר מיתת אביהם".

ר' אסי (הוא ר' איסי שניצל בעצמו הודות לחילו של ר' שמעון בן לקיש, לפי ה"ירושלמי") אומנם הגביל את המשנה רק למקרים קיצוניים: "והוא שמכר ושנה ושילש", כלומר בפעם ראשונה ושנייה פודים, אבל ככל הנראה היו בידי הלודאים יהודים שנמכרו, ולא היה אפשר לפדות אותם.

ר' שמעון בן לקיש לא היה מוכן לקבל מצב זה. הוא הלך ללודאים ושכנע אותם לשחרר את כולם ולקחת אותו במקומם. כיוון שהיה חכם גדול וידוע, והשבויים אנשים פחותים, ואולי מפוקפקים (כמו שמסופר שם בסוגיה), הסכימו הלודאים, אבל חכמים לא ראו את מעשהו זה של ר' שמעון בן לקיש בעין יפה, והוא מתואר בקיצור בוטה.

במצב הקשה הזה (אם בזמן השבי ביד הלודאים, או אף לפני כן, כאשר חששה מהצפוי, אחרי שבעלה נותר לבדו מול הכנופיות), באה אשתו של ר' שמעון בן לקיש, היא אחותו של ר' יוחנן, וצעקה אל אחיה, שהותיר את חברו הגדול לבדו מול הסכנה, ולכן בניה צפויים ליתמות, והיא תהיה אלמנה.

אחיה (גדול הדור) ציטט לה פסוק מנבואת ירמיהו נגד אדום, שמשמעו הוא: אנו נתונים ביד אדום (=רומא), ובעלך הוא שעזב אותך ואת בניכם ומסכן את חייו. במצב הזה, מה ר' יוחנן יכול לעשות למענם?! לחזור בו ולתמוך בבניית כוח לוחם, ולא להשאיר את חברו לבדו מול הליסטים, כמובן, לא בא בחשבון אצל ר' יוחנן, עם כל דמעותיה של אחותו: מצד אחד היה בטוח שכל השיטה הזאת אין לה סיכוי, וגם עזרתו לא תועיל, ומצד אחר את כל רכושו ואת בניו שלו איבד למען בניין התורה, ואיך יוכל לחזור בו בגלל בכי אחותו?!

בגלל היחס הזה של ר' יוחנן לדרכו של ר' שמעון בן לקיש, הרחיקה אחר כך האלמנה את בנה ממנו, תחת רושם הפסוק הקשה שציטט הבן ("אֲנֹלֶת אֲדָם תִּסְלַף דְרָכּוֹ וְעַל ה' יִזְעַף לְבוֹ" [משלי י"ט ג; תענית ט ע"א]), שמה יפגע אחיה גם בבן.

לדעתו של ר' יוחנן, ר' שמעון בן לקיש הוא שגרם לעצמו, לאשתו ולבניו את אסונם, ואילו לדעת האישה והבן, היה ר' יוחנן אשם באסון שקרה.

ר' שמעון בן לקיש שנותר אז לבדו, פעל כשמשון הגיבור, חיסל את כנופיית הלודאים ביום שהם חשבו לחסלו, חזר לביתו, אכל ושתה (אחרי רעב ממושך), נשען על כרסו, ונחה נפשו.

רק אז התפרץ כאבו הגדול של ר' יוחנן, ואפילו ר' אלעזר שתמך בשיטתו גם בוויכוח הזה, לא היה יכול להרגיעו, עד שיצא ר' יוחנן מדעתו, ונחה גם נפשו שלו בזכות תפילת החכמים.

צוואה – פדיון שבוים

ר' שמעון בן לקיש נסתלק מן העולם ללא רכוש, אך בדעה צלולה, עם צוואה ברורה שמעמידה אותנו על אמונת חייו ומותו ומספרת לנו הגמרא (גיטין מז ע"א):

כי נח נפשיה, שבק קבא דמוריקא (=הותיר קב של עלי תבלין), קרא אנפשיה (=קרא על עצמו את הפסוק): 'וְעִזְבוּ לְאַחֲרַיִם חִילָם' (תה' מט 11)...

מי שמסתפק בקריאת חצי פסוק המצוטט בסוגיות הגמרא, לעולם לא ירד לסוף דעתם של חז"ל, שידעו כמובן (בעל פה) את הפרק כולו.

הבה נקרא את פסוקי תהילים מט מתחילתם:

לְמַנְצַח לְבָנֵי קִרַח מְזִמֹר.

שְׁמַעֲנוּ זֹאת, כָּל-הָעַמִּים [...]

יַחַד, עֲשִׂיר וְאַבְיֹון [...]

לְמָה אֵירָא, בְּיַמֵּי רַע [...]

הַבְּטָחִים עַל חִילָם וּבְרַב עֲשָׂרָם יִתְהַלְלוּ.

אֲחַ לֹא פָדָה וּפְדָה אִישׁ, לֹא יִתֵּן לֹא-לֵהִים כְּפָרוּ.

וַיִּקָּר, פְּדִיֹון נַפְשָׁם וְחֲדַל לְעוֹלָם [...]

כִּי יִרְאֶה חֲכָמִים יְמוּתוֹ, יַחַד כְּסִיל וְבַעַר יֹאבְדוּ, וְעִזְבוּ לְאַחֲרַיִם חִילָם [...]

וְאֲדָם בִּיקָר, בַּל יִלִּין, נִמְשַׁל כְּבִהְמוֹת נְדָמוּ.

ר' שמעון בן לקיש – חכם ולוחם! (לא 'ליסטים')

המזמור עוסק במפורש בפדיון שבויים בכופר, ובביקורת חמורה על בעלי הון שמתעלמים ממצוקת השבויים: אַח, שיש לו יכולת לפדות אנשים משבויים ואינו עושה זאת, אין שום טעם בעושר וברכוש שאסף, כי הוא חי ומת כבהמה, ורכושו יעזוב לאחרים; גם חכם וכסיל ימותו יחד, "ועזבו לאחרים חילם".

אכן כך התפרש המזמור לר' שמעון בן לקיש על עצמו ועל משימת חייו, לפני מותו (בלשוננו):

לא השארתי רכוש ועושר כי נתתי את כולו לפדות אנשים משבי, לתת פדיון נפשם בכוח או בכסף, או בדברי פיוס (מתוך ידיעת הכוח), ולבסוף חיסלתי לבדי את כנופיית הלודאים, שלא תוכל עוד לשבות אנשים לקטל.

צוואה גדולה השאיר ר' שמעון בן לקיש: טוב להשאיר עלה אחד של ירק תבלין יקר מזהב, לפדות שבויים בכל דרך, וילין חילך לעולם!

* * *

אומנם סיפורי התלמוד הבבלי מעוצבים בסגנונה וברוחה של בבל, כפי שהראו חכמים וחוקרים,²² אולם אין סיבה לחשוב שהם רק 'יצירה ספרותית'; הרקע ההיסטורי של ימי האנרכיה בארץ ישראל אז, הולם אותם ומסבירם היטב.

אפשר להסביר את כל הסיפורים בלי סתירה, גם בין תיאורי הבבלי (את מותו של ר' שמעון בן לקיש), וגם בין שני התלמודים, בלי לייחס לחכם גדול מחכמי ישראל 'ליסטות' רק בגלל ביטוי חריף של ר' יוחנן נגד דרכו, ובלי לייחס לגדול חכמי הדור עבירה חמורה כהזכרת עברו של 'חוזר בתשובה' (מכל סיבה שהיא). כל זה מתפרש היטב דווקא על רקע הבנת תקופת האנרכיה, והמצבים הנוראים שהתחוללו בה.

מדוע רש"י וגדולי הראשונים לא פירשו כך?

מסתבר לדעתי, שרש"י לא הכיר את סוגיית הירושלמי²³ בתרומות, ולא היה לו הבסיס לחיל שאסף ר' שמעון בן לקיש, ולכן פירש את המשפט 'ליסטאה בליסטיותיה ידעי' כמכוון לעֶבְרוֹ של החכם, ולא כביטוי חריף של התנגדות לדרכו באותו הזמן. אילו ראה את תיאורו של ר' שמעון בן לקיש כלוחם אמיץ, נחוש וחכם, בסוגיית הירושלמי במסכת תרומות, ייתכן שהיה מפרש את המשפט של ר' יוחנן לא כפגיעה אישית, אלא כהתנגדות חריפה לדרך הזאת שהייתה מסוכנת בעיניו.

* * *

22. ראו מאמרו של פרופ' ש"י פרידמן, 'לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי', הנ"ל (עורך), ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן, ניו יורק תשנ"ג, ובו הערות חשובות לתופעה; ומאמרו של פרופ' י' פרנקל, 'דמותו של ר' יהושע בן לוי בסיפורי התלמוד הבבלי', דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, ו, ג (תשל"ז), 403-417; בן שלום (לעיל הערה 1) עוסק גם בסיפורי ר' שמעון בן לקיש בתלמוד הבבלי, ומסקנתו שאגדת הבבלי גם כאן שייכת "לאותו סוג של אגדות התלושות מכל מציאות ריאלי", ואולם לדעתנו כאמור אפשר בהחלט לפרש את הבבלי בדרך אחרת.

23. פרופ' אברהם גרוסמן אמר לי (בשיחה בעל פה), שכידו רש"י לא היה כתב יד של הירושלמי, והוא ראה כתב יד יחיד של הירושלמי רק בעת לימודו (כנראה במגנצא), ואחר כך שלח שאלות אחדות להשוואה עם הירושלמי. לפיכך מסתבר בהחלט שרש"י לא ראה את הסוגיה בירושלמי תרומות; ראו מה שכתב א' גרוסמן בספרו, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 247, וראו במובא שם בהערה 389.

ציפיה לניסים

עיון נוסף בסוגיית ה'ירושלמי' במסכת תרומות, מעלה שלוש גישות להתמודדות עם האנרכיה ועם החטיפות. לצד גישתו הפסיבית של ר' יוחנן שקיבלה את דין הייסורים בלי אהבה והתבצרה בבית המדרש בלימוד התורה, ולצד הגישה האקטיביסטית הלוחמת של ר' שמעון בן לקיש, צמחה גישה שלישית של ציפייה פעילה לניסים:

שני חכמים, ר' אימי ור' שמואל, פתחו גם הם במו"מ עם המלכה של תדמור לשחרורו של זעירי, גם הוא מתלמידי בית המדרש שנפל בשבי. המלכה לעגה להם, כנראה, בציטוט מה שהיה ידוע לה מחכמים יהודים: 'בורא עולם, עושה לכם ניסים'. תוך כדי דיבור התחוללה בתדמור הפיכת חצר, המלך נהרג (על ידי בן אחיו, מאורע מתועד²⁴ משנת 267 לספירה הכללית), והחכם היהודי ניצל וברח. אכן התרחש נס, ולא הודות לעמדת הכוח של ר' שמעון בן לקיש!

הגישה הזאת לא הייתה גישתו של ר' יוחנן, שאיננו מזוהה בתלמודים עם ניסיונות חילוץ ופיוס כלל, אבל היא התפשטה, כנראה, בין שתי הדרכים של שני החכמים הגדולים, ונתנה ליהודים כוח נפשי להרים ראש, עד סוף התקופה הקשה.

תקופת האנרכיה הסתיימה עם עלייתו של דיוקלטינוס קיסר, שהצליח לייצב את האימפריה הרומית.²⁵ והנה, סוגיית ה'ירושלמי' שם, מסתיימת בנס שקרה לזקני היהודים עם עליית דיוקלטינוס, ובאמירת אזהרה מפי הקיסר, שיהודים רגילים לבזות את המלכות, מפני שבורא עולם עושה להם ניסים.

מסקנות

האם לכל זה יש השלכות על הוויכוחים של היום על דרכה של תורה עם גיוס לצבא או בלעדיו?

האם ר' יוחנן היה מודה לר"ש בן לקיש במציאות של מדינה יהודית עצמאית?

יבין כל לומד לפי דרכו, ולפי הבנת רצון ה' בימיו.

בין כך ובין כך, אם מקבלים את עיקרי הפרשנות המוצעת כאן, אפשר לחזור ולשמור על כבודם של ר' שמעון בן לקיש, כחכם ולוחם, שמעולם לא היה 'ליסטים', ושל ר' יוחנן, שלא עבר על 'אונאת דברים'!

עוד תיקון קטן יתאפשר אם נחדל לדבר על 'ריש לקיש' בכינוי שמתפרש גם כרמוז פוגע, ונשוב לכבדו כראוי לו – ר' שמעון בן לקיש, ממשיכו של רבי עקיבא, ושל אברהם אבינו:

הוא התנגד בכל נפשו ובדעתו ההלכתית לכל הסגרה של אדם מישראל לגויים, אם לא פשע ומרד והביא על עצמו, במעשיו שלו, את עונשו מיד המלכות (כפסק הרמב"ם).

הוא שחרר את ר' איסי משבי התדמורים, אחרי שכבר אמרו עליו "יִפְרָךְ המת בסדינו".

הוא הציל את ממונו של ר' יוחנן מפני שהכנופיות פחדו ממנו.

24. ראו ש' שביב, 'תדמור', **האנציקלופדיה העברית**, לב, עמ' 510. החיסול נזכר בסיפור התלמוד הירושלמי, ומתואר בתוך פגישת המלכה עם החכמים וכסיבת ההצלה (ירושלמי, תרומות ח, ד, מו ע"ב); וראו לאו (לעיל הערה 4), עמ' 271-273.

25. קיסר האימפריה הרומית (284-305 לספירה), שאיחד וארגן אותה מחדש (בחלוקה פנימית בין מזרח ומערב) אחרי 50 שנות אנרכיה שבהן נרצחו 18 קיסרים, והפך אותה סופית לקיסרות אבסולוטית; האזרחים הפכו לנתינים והיו חייבים להשתחוות לקיסר, שהצליח לנצח את הפרסים במזרח ואת השבטים הגרמניים במערב, ודיכא מרידות רבות בכל רחבי האימפריה. דיוקלטינוס היה מתון ביחסו ליהודים ופטר אותם מחובת נסך לאלים; ראו ירושלמי, עבודה זרה, ה, ג, מד ע"ד.

ר' שמעון בן לקיש – חכם ולוחם! (לא 'ליסטים')

הוא סיכן את חייו וחיסל לבדו את כנופיית הלודאים מטיילי האימה. איש חיל כזה היה ראוי מצידנו ליחס השמור לגיבורי ישראל לדורותם, וכיוון שהיה גם חכם גדול מחכמי התלמוד הארץ-ישראלי, ודבריו נשמעים לרוב בדיוני הלכה ואגדה – אין בריה ראויה לעמוד במחיצתו!

* * *

מי שחפץ ללמוד מסוגיות התלמודים גם דרך של תיקון למחלוקת בין גדולי החכמים, צריך לגעת בנקודת החיבור בין הדרכים (במקום הפילוג בין שני האמוראים הגדולים), בין דרכו של ר' יוחנן ובין דרכו של ר' שמעון בן לקיש, כי הפילוג היכה וניפץ את שתי הדרכים גם יחד, כפי המתואר בתלמוד. מניעת אובדן הדרך, הבדידות וטירוף הדעת (שבהם חתמה סוגיית הגמרא את חייו של ר' יוחנן), יכולה לבוא על ידי איחוד הלבבות והדעות בבית המדרש התורני המתחדש בארץ ישראל, איחוד לבבות של ספרא וסייפא שבכוחו להשפיע עמוקות בעולם היהודי כולו.

